

**Мағжан С.,
Дүйсенова М.**

**ТІЛДІК ҚАТЫСЫМ ЖӘНЕ
БЕЙВЕРБАЛДЫ АМАЛ
ТҮРЛЕРІ**

В статье рассматриваются коммуникативные функции языка и его бейвербальные виды.

The communicative functions of language and its unverbal types are considered in this article.

Қарым-қатынас, тілдесім кезіндегі бейвербалдылықты білдіретін параамалдар тудыратын эмоцияларды жасалу жолына қарай бірнеше топқа бөліп қарастырамыз.

Коммуникативтік акті кезінде бейвербалды амалдар арқылы жасалатын адам эмоциясының ақпараттық маңызы бар түрлері деп мыналарды атап көрсетсек болады:

Кинесикалық амалдар: *Қабақ шыту, қабағын түю, қабағын түкситіп жіберу, қабағын қарс түюі, қолын сермеу, қол қусыру, екі қолын жаю, қол жаю, қол соғу, алақанын жаю, қолын сілтеу, қолын көтеру, қолын шығару, қолын көкке көтеру, екі қолын кеудесіне қою, жағын таяну, бармағын тістеу, бетін басу, басын изеу, басын шайқау, бас ию, ернін тістеу, ернін жымыру, маңдайынан ұру, маңдайынан иіскеу, маңдайына алақанын тигізу, алақанын соғу, қабағын көтеріп күлу, мұрнын тыржыту, бет шымыш/сызу, тістену, қызару, жағасын ұстау, езу тарту, ернін қисайту, шашын жұлду, көз салу, көз қиығын салу, көзін сығырайту, көзін жұму, көзін жұмып, басын изеу, белін таяну, денесімен еңсеріле бұрылу, тізе бұғу, бұрылып жүріп кету, кеудесін керу, иығын қомдау, мықынын таяну, иегімен нұсқау, иегін көтеру, еміну, тамсану, ішін тарту, санын соғу, орамал бұлғау, бөркін лақтыру, қамшыны көлденең тастау, жұдырығын түю, т.б.*

Просодикалық амалдар: *Дауысы дірілдеу, дауысын ақырын/қатты шығару, міңгірлеу, күлу, жылау, қырылдау, қырылдай сөйлеу, сыбырлай сөйлеу, күрсіну, ышқыну, уйлеу, демін ішіне тарту, демі дірілдеу, т.б.*

Такесикалық амалдардың эмоцияны жеткізуде айтарлықтай маңызды: *иығымен сүйкеп өту, алақанын құшырлана ысқылау, құшақтау, белінен ұстау, арқасынан сипау, қол ұстасу, жанасып кету, тізесіне отырғызу, итеріп жіберу, аяқтан шалып жіберу (шалып қалу), қол беріп амандасу, бетіне ернін тигізу (сүю), шашынан иіскеу, құшырлана иіскеу, қолын сүю, т.б.*

Ым мен ишараттың түсіндірме сөздігінің авторлары құшақтасу (құшақтау) такесикалық параамалының бірнеше мағынасын ашып көрсетеді.

Құшақтасу (құшақтау) – екі адамның бір-біріне өте жақын келіп, құшақ айкастыруы, құшақтасуы. Біреуге кездесуге қатты қуану; сүйіспеншілік; біреуді жұбату, сабырға шақыру [1.114].

1 Біреумен кездесуге қатты қуану; сүйіспеншілік белгісі. Мысалы:

Шамнан бұрын топырлап кіріп жатқан жұртқа араласа жасы мен шамалас, кескіні де маған ұқсастау, бірақ бойы менен сұңғағырақ, мұрны менен гөрі қырлырақ бір жас жігіт “кәне, нағашым?” деп қуана кірді де, ешкім “мынау” демей-ақ, менімен *құшақтаса* кетті [1.114]; – Жоқ, білмейсін. Борашқа қосылып айту үшін бір жеті үйренуін керек. Мұнын даусына бүкіл қала жаңғырығады. Не әбден қысылғанда, не болмаса жексенбі күнгі базарда айтарсыңдар? – деп, Шеген Борашты сол қолымен *бір құшақтады да*:

– Сенін де үсті-басын толған өнер білем, қу шеке! – деп, мені де арқаға қағып-қағып қойды (Ғ.Мүсірепов).

Арқадан қағу – тақесикалық параамал. Көбінесе он қолдын алақанымен қағу арқылы іске асады. Қазақ халқында ұл балалардың арқасынан қағады. Ризашылық, сүйіспеншілік, т.б. мағыналарда жұмсалады. Мысалы: Менін екі құлағым соларда болатын. Үшінші естігенде мен өзіне айтып бергенімде:

– Оу, Бауыржан-ау, өзін құйма құлақ екенсін ғой, шырағым, – деп Құлжабай *арқамнан қақты* (Б. Момышұлы).

Паралингвистика ең алдымен жұмсалымды (функционалдылықты) білдіретін ұғым, сондықтан оны лингвистикалық амалдардың көмекші бөлігі ретінде қарастырып жүрміз. Олай деуімізге себеп болып тұрған фактор нақты бір сөйленісті іске асыру үшін қолданылатын тілдік емес құралдардың функционалды түрде нақты бір коммуникативтік акт кезінде қолданысы болып отыр. Сондықтан да: “Паралингвистика поэтому не может быть отраслью науки, изучающей просто ситуации и поведение человека, она должна ставить себе задачу непосредственно лингвистического истолкования неязыковых факторов применительно к конкретной структуре речевого высказывания, функциональных связей, возможностей, границ, типов этих факторов и их взаимодействия с языковой структурой”, – деген пікірді басшылыққа аламыз [2.20].

Кейбір ғалымдар дене қимылдарының семиотикасын зерттейтін пәнді **кинесика** деп атап жүр. Мұндай мағынада жұмсалатын кинесика бүкіл паралингвистикалық емес дене қимылдарын зерттеуі тиіс болып шығар еді. Тіпті адамзаттың тілдік емес коммуникация түрлерінің бәрін, оның ішінде зоосемиотиканың өзін де қарастыруға мәжбүр болар еді. Мұндай көзқарастар да өмір сүреді.

Кинесика – грек тілінен енген термин, қозғалыс дегенді білдіреді. Қол, бет, көзбен жасалатын түрлі ым-қимылдардың мағынасын зерттеп, түсіндіретін ғылым саласы.

Сонымен, кен мағынасындағы кинесиканы алсақ, бұл дене мен дене мүшелерінің таңбалық қозғалысын, түрлі ишараттарды қарастыратын сала болып шығады. Ишараттарға қол, аяқ, бас және бет пішінінің қатысуымен іске асырылатын мимика, мимикалық ишараттар, түрлі позалар, белгілі бір мәні бар дене қимылдары жатады, сондай-ақ осылардың қатарын кешенді бейвербалды таңбалық формалар мен манералар да толықтырады.

Ишараттар бірқатар жерлерде өз алдына дербестік сипат білдіріп, коммуникация кезінде жеке өмір сүре алады. Бұл даралық сипаты оны өзге амалдардан айрықша етіп көрсетеді. Мысалы, интонация мен дауыстау секілді паралингвистикалық құбылыстар сөйленістен ажырағысыз болса, кинесикалық элементтер дербес өмір сүре алады. Интонация мен дауыстау дауыс ырғағына, дауыстың қатты, жұмсақ шығуына, нығыздай, нығарлай сөйлеуге, бір сөзбен айтқанда, дыбысқа тәуелді. Дыбыс шықпаса, оларды да сезу, есту, түсіну, жазып көрсету, көру мүмкін емес. Ал өзге дауыстан тысқары параамалдар туралы олай дей алмаймыз. Оларды көруге, көру арқылы мағынасын түсінуге, сезінуге (арқадан сипау, итеріп қалу), тілде вербалды амалдар арқылы бейнелеуге, жеткізуге, сөйтіп коммуникациялық әрекетті іске асыруға болады.

Кинесикалық амалдар адам эмоциясының басқа біреуге, екінші бір адамға анық жетуін қамтамасыз ететін тілдік құрал. П. Экман адамның эмоциясын білу үшін бет-әлпеттің түрлі бөліктеріне эксперимент жасап байқаған. Сонда оның көзі беттің төменгі бөлігінде ашу, қуану, қайғыру, яғни жағымсыз реңкі бар эмоция анық білінетіндігіне; ортаңғы бөлік арқылы қуану, қайғыру, қорқу сезімі нақтырақ беріліп, ал жақтыртпау сезімін ортаңғы бөлімнен көре алмайтындығына анық жеткен.

Жалпы алғанда, адамның өз ішкі сезімін **мимикалық** немесе бет-пішіннің қимылдары арқылы жеткізу мүмкіндігі зор.

Негізгі кинесикалық құралдардың ішінде ишараттардың алатын орны айрықша. Түрлі ұлттар мен халықтардың ишараттар жүйесі мейлінше жақсы зерттелген. Соған орай олардың функционалдық классификациясы жасалған. Айталық, осындай классификация жасалған функционалдық ишараттар түріне сәлемдесу, қоштасу, шақыру, келісу, жоққа шығару, таң қалу, т.б. жатқызылып жүр.

Ым мен ишаратты мағынасына қарай жіктеуді (классификация жасауды) алғашқылардың бірі болып орыс тіл білімінде Е.Д. Поливанов қолға алған еді. Ол ым мен ишараттарды символдық, экспрессивтік (эмоцияны білдіретін немесе табиғи) және сипаттамалы деген үш түрге бөледі [3.28].

Одан кейінгі уақытта ым мен ишараттарды әртүрлі белгілеріне қарай жіктеу орын алды, айталық, мағынасына, құрылымына қарай, таңбалық түріне (фигурасына) қарай, аударылу принципіне қарай, жалпы семантикасына қарай, қарым-қатынас кезіндегі тональдылығына қарай, мағыналық категориясына қарай, қарым-қатынастағы маңыздылығына, құндылығына қарай, т.б. [4.36].

Көп жағдайда түрлі ым мен ишараттардың ара-жігінін айқын болмай, анық көрінбей, байқалмай тұруы, өшкін болуы нақты бір себептерге байланысты болады. Ара-жіктік айырмашылықтың өшкіндігі ым мен ишараттардың мәнмәтіндегі орнынан, қызметінен, сондай-ақ мәтінде атқаратын қызметінің әр алуандығынан, көп функционалдылығынан туындайды, яғни коммуникациялық қызметі маңызды болып табылады.

Соған орай ым мен ишараттарды коммуникациялық маңызына қарай екі топқа бөлуге болады:

а) кодталған я болмаса лингвистикалық жүйедегі саналы түрде қолданылатын бейвербалды ақпарат жеткізуші элементтер;

ә) қарым-қатынасқа қатысушы тараптардың көңіл-күйінен, мінезінен, эмоциясынан, сезімінен хабар жеткізетін бейкодталған ым мен ишараттар.

Зерттеуші С. Бейсембаева паралингвистикалық амалдарды үш топқа бөледі:

1) **символикалық (иероглифтер):** а) ритуалды; ә) шартты (мақұлдау, нақтылау, т.б.).

2) **бейнелеуіштік (сипаттамалы):** а) заттық (түр, көлем, сан, т.б. қазақ тіліндегі тыйымдарды білдіретін ым мен ишарат түрлері, т.б.); ә) нұсқаушы (дейтикалық): орны, қозғалысы, бағыты байқалатын ым мен ишарат түрлері; б) квантативті (ритмикалық ишараттар).

3) **экспрессивті:** а) модальды; ә) эмоционалды [5.14].

Бұл жіктеудің алғашқы екі тобы ғалымдар тарапынан бірауыздан паралингвистикалық амалдар болып мақұлданса, соңғы топтың өзіндік және тілдік статусы ғалымдар тарапынан толық анықталмаған күйде қалып қойып тұр.

Кейде эмоция мен экспрессияны немесе тек қана ым, не болмаса тек қана ишарат білдіреді. Коммуникация кезіндегі сөз бен бейвербалды элементтердің маңызы мен рөлін салыстыра келіп Ш. Балли: “Роль слов в высказывании уменьшается пропорционально увеличению роли чувств”, – десе [6.87], тағы бірде: “Неартикулируемые элементы (то есть интонация, мимика, жесты, выразительные движения) употребляются в тем большем количестве и приобретают тем большее значение, чем более имплицитным и недостаточным оказывается словарное предложение. Это именно они вопреки видимости, превращают наиболее скудные высказывания в полные эксплицитные выражения”, – деп көрсетеді [7.56].

Этикеттік нормалардың коммуникациялық қарым-қатынас кезіндегі алатын орны мен маңызына қарай және қолданысындағы ерекшелігіне қарай бейвербалды амалдарды (бұл жерде, негізінен, ишараттар):

а) *этикетке сай, этикет бойынша; ә) этикетті-бейтарап; б) этикет бойынша қолдануға тыйым салынған ишараттар* деп үш түрге бөлеміз.

Этикет құрылымындағы мәдени аралды сипаттауға байланысты тілдік қарым-қатынас кезінде қолданылатын бейвербалды амалдарды тональдылықтың түрлі шкалаларына сәйкес былай бөлеміз:

а) *жоғары тональдылықпен айтылатын (жоғары тональды ишараттар)* (айталық, шешендік ишараттар); ә) *бейтарап-тұрмыстық* (қоғамдық орындарында қолданылатын); б) *фамильярлы* (арқадан қағу, жұдырықпен иықтан нұқып қалу, т.б.); в) *дөрекі (вульгарлы) ишараттар*.

Әлеуметтік және конфессионалдық топтар мен әйелдердің, ер адамдардың, үлкендер мен балалардың коммуникация кезінде қолданатын ишараттары бар. Айталық, діндарлардың ишараттарының қарқыны (темпі) баяу жүреді, олардың сөйлеу дағдысында ымның, бет-әлпет қозғалысының қолданылуы, араласуы тым аз болып келеді. Қазақтың жасы үлкен, қадірлі, байыпты адамдарының бір ерекшелігі де дәл осы сияқты. Ең көп араласатын амал – сақалды тарамдау, бетін алақанымен сипау, мұртын сылау. Бұлардың ақпараттық деңгейі аз, маңызды емес.

Біз өз тарапымыздан жай ғана жас мөлшеріне қарай бақылағанымызда, балалар мен жасөспірімдердің ым мен ишаратты сөйлеу үстінде аса жиілікпен пайдаланатындығын байқадық. Бірақ олардың барлығына ортақ, үнемі қолданылатын ишаралар мен ым түрлері жоққа тән. Көбінесе қолды бей-берекет сілкілей сөйлеу, сермеу ұл балаларға тән екендігі көрінді.

Жалпы тіл білімінде осы айтылған бейвербалды амалдарды А. Хилл енгізген термин бойынша *паралингвистика* деп аталатын тіл білімінің саласы тексеріп, зерттейтінін тағы айтып өтеміз. Паралингвистиканың зерттеу нысаны мен аясын белгілеген Дж. Трейгер болды [8.16-30].

Лингвистикалық сөздіктерде паралингвистикаға беріліп жүрген анықтамалар бірізді, бір-біріне ұқсас болып келеді. Г.В. Колшанский паралингвистика туралы: “Под парадвижения, сопровождающие речевое высказывание и несущие к его содержанию дополнительную информацию лингвистическими явлениями понимаются свойства звуковой фонаций, а так же мимика, жесты и другие выразительные движения, сопровождающие речевое высказывание и несущие к его содержанию дополнительную информацию”, – дейді [9.33].

Ал кинесика дене қимылдарының семиотикасын зерттеп, тексеретін пән десек, онда бейвербалды емес дене қимылдары осы атаудың аясында қарастырылған болар еді.

Кинесика да, паратілдік құралдар да, бұлар табиғи тілдік элементтер қатарына жатпайды. Ал кейбір ғалымдардың паралингвистикалық элементтер санатына кинесикалық амалдарды да жатқызбайтынын жоғарыда атап өткенбіз. Бірақ, қалай болғанда да, бұлардың бәрі сөйленіс кезінде іске қосылатын сөйленістің көмекші амалдары екенін тағы да қайталап еске түсіреміз.

Көмекші амалдар екіншілік деңгейлі коммуникативтік жүйені құрайды. Бірақ олар шығу тегіне қарамастан тіл арқылы түсіндіріледі, тілдік жүйе оларды керегіне жаратады, тіл оларды жарыққа шығарады, сөйтіп барып тіл оларды декодтайды, мән-мағынасын ашып береді, түсіндіреді, түсінісуге мүмкіндік туғызады.

Дегенмен де, ым мен ишараттардың бәрі бірдей, бірқалыпты, біртекті емес, олар бір-бірінен функциясы, қолданыс аясы, білдіретін мағынасы, контексті қажетсінуі немесе қажетсінеуі жағынан, стиль түрлерінде жиі кездесуіне қарай және әлеуметтік топтардың қолданысына қарай ерекшеленеді. Сондықтан да ым мен ишараттардың кейбір семиотикалық типтерінің табиғаты бір-бірінен өзгеше болып қалыптасқан.

Нақты бір лексикалық мағынасы болатын ым мен ишараттар тіл-тілдің қай-қайсысында болмасын кездеседі. Ым мен ишараттың мұндай түрлері вербалды мәтіннің болуын міндетті түрде қажет етпейді, олар вербалды мәтіннен тәуелсіз түрде қолданысқа түсіп, өзінше жеке өмір сүре алады.

Ал сондай бейвербалды элементтің екінші бір түріне коммуникативтік процестің әрі қарай өрбуіне әсерін тигізе, тіпті кейде бағыт-бағдарын анықтап, нұсқайтын ым мен ишараттар жатады. Ым мен ишараттың бұл типтерін зерттеуші Г. Крейдлин:

- 1) қалыпқа келтіруші – “устанавливающий”;
- 2) қолдау түріндегі (қолдаушы) – “поддерживающий”;
- 3) шегіне жеткізуші (аяқтаушы) – “завершающий” деген үш түрге бөледі [10.48].

Бейвербалды элементтердің бәрін түгелдей дерлік мәтінмен бірлікте, мәтінмен байланыста, мәтінмен ғана ұштастыра қарастыруға болмайды. Олардың мәтінге тәуелсіз түрлері бар. Олар дербес, лексикалық мағынасы бар толық мәнді жеке-дара тұрып білдіре алатын атауыш сөздер секілді қызмет атқарады. Сондай бір мәтіннен тәуелсіз, мәтінге байлаулы болмай келіп, өмір сүре алатын бейвербалды элементтердің түрін *эмблематикалық ишараттар* немесе *эмблемалар* дейміз.

Эмблематикалық бейвербалды амалдар екі түрге бөлінеді:

а) оның бірінші түріне *сөздің аналогы* болып келетін ишараттар жатқызылады: *Бас шайқау – Болмайды; Жоқ. Мүмкін емес. Атамаңыз! Айтпаңыз! Керек емес! Қажеті жоқ! т.б.* мағыналарды білдіреді. Бұл жерде сөз атауы шартты түрде алынып отыр, сөз деп ауыздан шыққан хабар (бірақ сөйлем дәрежесіндегі емес) ұғынылады.

Бас бармағын шошайту – Жарайсың! Керемет! Өте жақсы! Айтары жоқ! Дегендей-ақ! Сөз жоқ! Бәрі жақсы! Өте дұрыс! т.б.

ә) ал эмблематикалық бейвербалды амалдың екінші түріне *сөйленістің аналогы* (сөйленіспен тең дәрежедегі) бола алатын ишараттар жатады:

Арқадан қағу – Жарайсың, саған өте ризамын! Сенікі дұрыс! Өте жақсы! Бәрекелді!

Санын алақанымен сарт еткізу – Әттең-ай, өкініште қалдым! Қап, байқамай қалғаным-ай! Ишім удай ашып барады! Енді қайтсем екен?! Өкініш өзегімді өртеді-ау! т.б.

Қазақ тілінде осы аталған ым мен ишарат түрлерінің қайсысы көп қолданылатыны, қазақтың ұлттық ишараттары деп осы түрлердің қайсысын атауға болатыны бізді қызықтырды. Бірақ оны біз бірте-бірте анықтауға тиістіміз деп ойлаймыз. Дегенмен, ғалым Б. Момынова мен С.

Бейсембаеваның сөздігінде қамтылған материалдарды негізге ала отырып, мынадай ой түйге болады:

қазақ тілінде сөйленістің аналогы болып келетін эмблематикалық ишараттардың саны жеке сөздің аналогы болып келетін ишараттарға қарағанда көбірек [1.133]. Себебі, сөздіктегі материалдар арнайы мақсатты түрде іріктеліп, теріліп алынбағандықтан, нақты бір мақсаттағы бейвербалды элементтер ғана жинастырылмаған деп ойлаймыз. Соған қарамастан, материалдардың айтарлықтай көп мөлшері сөйленістің орнына жұмсалатын бейвербалды элементтер болып түзілген. Бұл түзіліс өз тарапымыздан қазақ тілінде сөйленістің аналогы түріндегі бейвербалды амалдардың саны көп деп тұжырым жасауға әкелді.

Кейбір эмблемалық ишараттар сөйленістен бөлек қолданыла алады, олар дербес, өз алдына жеке, автономды, ал екінші бір түрлері міндетті түрде дыбыстық сөйленіс немесе парасөйленістік қолдаудың болуын қажетсінеді. Парасөйленістік қолдау түріндегі бейвербалды құралдарға дауыс қарқыны (темпі), тембрі (әуезділігі), интонация, дауыстың төмен-жоғарылығы, екпін, кідіріс, сөз бола алмайтын дыбыс тіркестері, т.б. жатады. Мысалы, *сұқ саусақты ерінге тақау* ишараты *сөйлемге, сөзді тоқтат, тыныш тұр, үніңді шығарма* деген мағынада жұмсалады. Ал осыған қоса кейде біз *сұқ саусақты ерінге тақпап, тсс* деген дыбыс шығарамыз. Бұл *тсс* өз алдына жеке сөз емес, сонымен бірге бұл аталмыш ишараттың мағынасын да білдірмейді. Ал *тсс*-тың өзі жеке тұрғанда да өзіндік мағынасы бар дыбыстардың кешені болып саналады. Сондықтан мұндай мағыналы дыбыс тіркестерін *ишараттық лексемалар* деп атайды. Сөз қылып отырған *тсс* ишараттық лексема болғандықтан, ол мағынасы жағынан *тыныш* немесе *сөйлемге* дегенді білдіреді. Бұл *сұқ саусақты ерінге тақау* мен *тсс* секілді бейвербалды амалдардың әрқайсысының өздеріне ғана лайық, өздеріне ғана тән мәнмәтіндері болады.

Ишараттардың екінші бір түрі *нұсқаушы ишараттар* деп аталады. *Регулятор (реттеуші)-нұсқаушылар* сөйленіспен бірге де, сөйленіссіз жеке тұрып та орындалады. Бұларды атқаратын функциясына қарай *фатикалық* ым мен ишараттар деп атайды. Яғни мұндай бейвербалды элементтер атқаратын функциясына қарай өзге ым мен ишараттардан айрықшаланып тұрады. Ешқандай да бір сөздің немесе контекстің көмегінсіз-ақ түсінілетін *бас шайқау* немесе *бас изеу* осындай фатикалық ишараттардың қатарына жатады. Мысалы, *көзді ашып-жұму* фатикалық ишарат болып табылады. *Көзді ашып-жұму* келісуді, әлдене туралы айтылған ойды сөйлеммен тепе-тең дәрежеде білдіріп, ойды нақты жеткізіп береді. Сұрауға *көзді ашып-жұмып* жауап беруге болады. Мысалы:

– Сен айтқанды ұқтың ба?

Бала көзін жай ғана ашып-жұмды. Әкесі оның ұққанын түсінді. Қайтып ештеңені сұрап мазасын алмады.

Бас изеу мен белгілі бір ырғақпен *көзді ашып жұму* бір-бірінің орнына жұмсала береді. Мұндайда *бас изеудің* аналогы *көзді ашып-жұму* болып келеді. Осы аталған екі бірдей бейвербалды амалдың білдіретін мағынасы – *құптау, келісу, мақұлдау – көп мағыналы*. Мысалы: Халиолла бір жақсы жері, оны-мұныға мән беріп, сөз теріп жатпайды. Жай ғана *басын изеу* қойып: – Шоқан жетер жерінен әлдеқайда асып көрінді. Сонысы көп жаманның қызғанышын қоздырды ғой, – деп отыр. *Бас шайқау* мен *оң қолды оңды-солды қозғау* ишараттары да бірінің орнына бірі қолданыла алады. Бұл ишараттардың білдіретін мағыналары – *келіспеу, қарсылық білдіру – көп мағыналы*.

Мысалы: Әркімдер:

– Сондағы сіздің бір ауыз сөзіңіз шығар ем болған... – деп қолпаш жасап көріп еді, ол құлжа *басын шайқап* қойып:

– Жоқ, ол отырса құртады. Жақсылық болмайды, – деп көнбейтін райынан қайтпады.

Мұндай бірінің орнына бірі жұмсала беретін фатикалық ишараттарға: *иекті көтеру және оң (сол) қабақты керіп, жоғары көтеруді* – білдіретін мағынасы бойынша *не* немесе *не болды?* я болмаса *не керек?*; *сұқ саусақпен әлденені немесе әлдекімді нұсқау мен қабақты жоғары көтеріңкірей кере түсіп, нұсқау ишаратын жасау* – білдіретін мағынасы – *анау, іздегенің ана жерде, сұраған адамың анау тұрған кісі* дегенді білдіреді т.б.

Бұл айтылғандардан басқа ым мен ишараттың тағы бір *иллюстративті* түрі бар. Иллюстративті ишараттар немесе денелік таңба-белгілер ғалымдардың айтуынша, белгілі вербалды мәтін болмаса ешқандай мағынаны білдіре алмайды, олардың жеке-дара өмір сүруге қабілеті де жоқ, икемі де аз және вербалды контекстен тыс жұмсалмайды.

Иллюстраторлардың негізгі қызметі – вербалды контекстің білдіретін мағынасын анықтай түсу және сөйлеушінің айтайын деген ойының анығырақ әрі түсінікті болуына әсер ету мен ойдың тыңдаушыға қаз-қалпында тез жеткізілуін, жетуін қамтамасыз ету ғана. Көрініп тұрғанындай, жоғарыда сөз болған ым мен ишараттың регуляторлық және эмблематикалық түрлерінен иллюстраттар

қызметі жағынан да, қолданыс аясы тұрғысынан да бөлекше болып келеді. Бұлардың қатарына, негізінен алғанда, ұлттық сипаттағы ым мен ишараттарды жатқызуға болатын секілді. Айталық, орыс тілінде кездесетін иллюстраттарының бірі ретінде орыс тіл білімін зерттеушілер мына бір иллюстратты атайды: “Легкое опускание век при произнесении утвердительного предложения в конце его”, “чуть расширяющиеся глаза в конце обычного вопроса и раскрытая рука (или:руки) в направлении ладонями вверх и слегка наклоненная к адресату”.

Қазақ тілінде дәл осыған ұқсас: әлдекімді ұнатпайтындығын білдіргенде *мойнын сәл бір жағына бұрыңқырай түсіп, қиыс қарай бере, көзін төмен төңкеруді* жатқызуға болады. Сонымен бірге: “Последняя мануальная форма показывает, что жестикулирующий намеревается сразу же вслед за исполнением данного жеста (или одновременно с ним) ввести в свою речь новую тему сообщения. В коммуникативном акте этот жест всегда выступает вместе со словами *А теперь...* и т.п., причем связь его с этими словами настолько обязательная, что наличие их в составе иллюкутивного независимого речевого акта в тематической позиции однозначно прогнозирует появление данного жеста в нормальном реальном общении” [10.54].

Иллюстративті ым мен ишараттар туралы нақты бір нәрсе айту қиын. Өйткені, кейбір адамдардың өздері ұнатып жиі қолданатын бейвербалды иллюстраттары болуы әбден мүмкін, сондай-ақ бір ғана иллюстратты әр адам әр түрлі жылдамдықпен, әр түрлі қарқынмен орындауы мүмкін. Мысалы, кейбіреулер *қолын жай ғана көтеріп, саусағының ұшымен біреуді нұсқаса*, екінші адам оны тезірек, тіпті өте жылдам орындауы мүмкін.

Қай кезде болмасын, адамның қандай топтың өкілі екендігі ымы мен ишараттарынан, манерасынан байқалып тұрады. Айталық, Қазан төңкерісі кезінде ақтардың арасына аристократ әйел бейнесінде еніп кеткен қызылдардың барлаушысы большевик қыз ақтардың қолына түсіп қалғанда, ақ армияның контрразведкасы оны әшкерелеу үшін мынадай тәсіл қолданады: Қай жағынан болмасын алдыра қоймаған әккі барлаушы қыздың алдына қант салынған тәрелке мен ыстық шай әкеледі. Қыз бір түйір қантты алып, тістеп шай іше бастағанда, оның қызылдардың барлаушысы екенін бірден бетіне басады. Сөйтсе, аристократтар қантты тек шайға салып, ерітіп ішеді екен, яғни олар қантты үнемдемейді, ал жай шаруалар мен жұмысшылар бір түйір қантты үнемдей отырып, бірнеше кесе шай ішеді екен. Сондықтан аристократтар жасайтын ишараттарды жай қарапайым адамның жасай қоюы екіталай деген қорытындыға барлаушылар бірден келген. Адамның манерасы, өзін-өзі ұстауы да бейвербалды амалдарынан анық байқалады дегенде осындай жағдайларды айтуға болады. Сондықтан әр әлеуметтік топтың өкілдері қолданатын параамалдарының өздеріне тән өзгешеліктері бар. Бұл бейвербалды амалдардың әлеуметтік сипатына жатады деп санаймыз. Өз алдына жеке мәселеге жатады.

Әдебиеттер:

- 1 Момынова Б.Қ., Бейсембаева С. Қазақ тіліндегі ым мен ишараттың қазақша-орысша түсіндірме сөздігі. – Алматы: Қазақ университеті, 2003. – 133 б.
- 2 Колшанский Г.В. Функции паралингвистических средств в языковой коммуникации // Вопросы языкознания. – 1973. – №1. – С. 17-23.
- 3 Поливанов Е.Д. По поводу звуковых жестов японского языка // Статьи по общему языкознанию. – М.: Наука, 1968. – С. 23-31.
- 4 Андриянов В.В. Сравнительная характеристика жестов русских и французов // Национально-культурная специфика речевого поведения. – М.: Наука, 1977. – С. 36-45.
- 5 Бейсембаева С.Б. Невербальные компоненты коммуникации в казахском языке: Дис. канд. филол. наук: 10.02.02. – Алматы: КазНУ, 2003. – 119 с.
- 6 Балли Ш. Французская стилистика. – М.: Изд. иностр. лит., 1961. – 394 с.
- 7 Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М.: Прогресс, 1967. – 559 с.
- 8 Trager G.L. Paralanguage: a first approximation, “Studies linguistics”. – 1958. – № 3. – P. 16-30.
- 9 Колшанский Г.В. Паралингвистика. – М.: Наука, 1974. – 81 с.
- 10 Крейдлин Г.Е. Невербальная семиотика: Язык тела и естественный язык. – М.: Новое литературное обозрение, 2002. – 592 с.